

ЖУМАЕВА Г.З.
И.Арабаев атындагы КМУ
ЖУМАЕВА Г.З.
КГУ им. И. Арабаева
ZHUMAeva G.Z.
KSU I. Arabaev

**БАЙЫРКЫ ОРТОК ТҮРК ЖАЗМА ЭСТЕЛИКТЕРИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ
К.АРТЫКБАЕВДИН РОЛУ**

**РОЛЬ К. АРТЫКБАЕВА В ИЗУЧЕНИИ ДРЕВНИХ ОБЩЕТЮРКСКИХ
ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКОВ**

**THE ROLE OF K. ARTYKBAEV IN THE STUDY OF ANCIENT COMMON TURKIC
WRITTEN MONUMENTS**

Аннотация: Бул чакан макалада байыркы орток түрк жазма эстеликтерибизди кыргыз адабиятындагы алгачкы мезгилдеги изилдөө тарыхына кайрылып, адабиятчы окумуштуулардын ой-пикирлери кыскача кепке тартылды. Байыркы орток түрк жазма эстеликтерди (Жусуп Баласагындын —Кут алчу билими, Махмуд Кашкаринин —Түрк сөздөр жыйнагы) кыргыз жазма адабиятыбыздын баштоочулары катары кароо маселесин кетеринде алгачкылардан болуп, К.Артыкбаевдин эмгеги эске алынып, өз кезегиндеги карама-каршы пикирлерге баа берилди.

Аннотация: В этой короткой статье рассматривается история изучения наших древних общетюркских письменных памятников в ранний период кыргызской литературы и кратко обсуждаются взгляды литературоведов. В творчестве К. Артыкбаева одним из первых поднялся вопрос о признании древних общетюркских письменных памятников («Благословенное знание» Жусупа Баласагына, «Сборник турецких слов» Махмуда Кашкари) пионерами нашей кыргызской письменной литературы.

Annotation: This short article briefly discusses the history of the study of our ancient common Turkic written monuments in the early period of Kyrgyz literature and discusses the views of literary scholars. In the work of K. Artykbaeva, she was one of the first to raise the issue of recognition of ancient common Turkic written monuments ("Blessed Knowledge" by Jusup Balasagyn, "Collection of Turkic Words" by Mahmud Kashkari) before the discoverers of our Kyrgyz writer.

Негизги сөздөр: байыркы орток түрк жазма эстеликтери, түрколог, фольклор, адабият, сын, саясат, тарых, маданият, дидактика, философия, дастан, акын, тилчи, сөздүк.

Ключевые слова: древнетюркские письменные памятники, тюрколог, фольклор, литература, критика, политика, история, культура, дидактика, философия, дастан (поэма), поэт, лингвист, словарь.

Key words: ancient Turkic written monuments, Turkologist, folklore, literature, criticism, politics, history, culture, didactics, philosophy, dastan (poem), poet, linguist, dictionary.

Кыргыз профессионал жазма адабиятынын калыптануу тарыхына кайрылганыбызда, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан кийинки, тактап айтканда, 1917 -жылдын 7-ноябрынан кийинки мезгилге кайрылуунун кыябы келип, В.И.Ленин жетекчилик кылган коммунисттик партиянын идеологиясынын адабият менен маданиятка тийгизген оң жана терс таасирлерине токтолбой, айланып җете албайсың. —Ленин темасы СССР элдеринин кёркөм искусствосунун тнбёлнктнн темаларынын бирине айланып, кыргыз профессионал жазма адабияттын жаралышына негиз болгон деген ойлорго шыкак берген. Кыргыз адабиятынын тарыхынан —Ленин темасына кайрылбаган эл акындары, акын - жазуучуларды табуу кыйын. Мисалы, төкмө акындар чыгармачылыгында 1918-жылдагы Т.Сатылгановдун —Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду бгырынан башталып, ж.б. акындардын чыгармачылыгында учугу уланып, —Ленин темасы жазма адабиятка караганда, активднн җннгнндө болуп, акын-жазуучуларга таасири нчтнн болгон. Эл ырчылары оозеки формада жаңы заман тууралуу эски заманга салыштыруу менен ырдап, даңазалап, җз ой-туюмдарынын деңгээлинде ички эмоциялык абалдарын кёркөм чагылдыр ууга жетише алышса, жазма адабиятта бир топ татаалдыктар жаралган. Анткени кыргыз тилинде басманын жоктугуна байланыштуу 1911-жылы Молдо Кылычтын —Зилзаласы Казан шаарында, С.Карачевдин чыгармалары, тактап айтканда, Ленинге арналган ыры 1918 -жылы —Шуро (—Совет) деген татар тилиндеги газетасына жарыяланса, 1919-1924-жылдарга чейин казак тилиндеги —Көмөк, —Ак жол газеталарына —Шолпан, —Жас кайрат, —Аелдер тендиги ж.б.ырлары жарык кёрөт. Ошондой эле ушул жылдары К.Тыныстановдун —Жастарга, —Кыс карындастарымал ж.б.чыгармалары казак, татар тилдеринде жарык кёргөн [6.28.]. Мындай кёрннншкө карата җз кезегинде А.Токомбаев —Эненин тили макаласында кыргыз окуучуларынын 1924-жылга чейин жазуу, окуулары казакча, җзбекче, татарча болгондугуна токтолуп : —...ошого жараша окуучулардын тилдери да кубулуп, жаңыра берди. Казакча да, җзбекче да, татарча да эмес, —аргын тилге айлана баштады [11.51.], -дейт.

Демек, 1924-жылдарга чейин жарык кёргөн чыгармалар кыргыз жазма адабиятыбызды баштоочу чыгармалар болбой калганында эмес, кеп, алгачкы кыргыз газетасына кыргыз тилинде жарыялангандыгында болуп, А.Токомбаевдин —Октябрдын келген кези бгыры кыргыз жазма адабиятынын баштоочусу катары сыпатталып келген.

Тнрк элдеринин тарыхын, маданиятын изилдөөгө бнт җмнрнн арнаган окумуштуу В.В.Бартольд: —...кытайлардын җздөрн, ошондой эле европалык окумуштуулар —кыргыз деген сөздн билдирнн нчнн пайдаланылып келген ушул (гэгунь) транскрипциясы менен жакындатышат. Демек, б.з.ч. 201-жылдагы окуялар кыргыздар җннгндөгн биринчи маалымат деп эсептөө менен, кыргыздар Орто Азиянын эң байыркы элдеринин бири. Азыркы убакта Орто Азияда жашап жаткан элдердин ичинен тарыхта аты ушунча эрте жолуккан бир дагы эл жок болуш керек [7.127.],-дейт. Ушундай жана башка тарыхый даректерге ээ кыргыз элинин тарыхый жана адабий мурастары кайда? Баардыгы фольклорго айланганбы? Жазмасы тууралуу маалыматтарды таш беттерине калтырып җтө беришкенби деген учугу нзнлбөгөн суроолор жарала берет. Жогоруда байыркы кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, адабиятын жана днйнҗтаанымын камтыган Орхон-Енисей таш-жазма эстеликтеринен кыргыз жазма адабиятын баштоо керектигин туюшса да, окумуштуулардын нн катпагандыгына объективднн да субъективднн себептери болгон. Буга —адабияттын партиялуулугу тууралуу 20-кылымдын 2-жарымынан баштап, В.И.Ленин саясий эмгектеринде кенен колдонуп, акырында —Партиялык уюм жана партиялык адабият деген макаласы бнтнндөй совет адабиятын бир багытка салгандыгы тууралуу А.Садыков : —...РСДРПнын 1903-жылдагы 2-сьездинен кийин меньшевиктер җздөрнннн бузуп -жаргыч иштерин активднн җнргнзө

башташкан. ...Мына ушундай шартта В.И.Ленин жумушчу табынын адабиятын уюштуруунун чоң программасын берди. Макалада социал-демократиялык адабияттын, айрыкча ошол маалда партиялык идеяларды эл арасына таратуудагы маанилгн каражат болгон публицистиканын (демек, адабий сындын да) партиялуулугу жөнндө сөз болот [10.157.],-деп, кыргыз адабиятынын жана маданиятынын өнөгөн да социалисттик идеологияга негизделген бир методдун негизинде өнөгө баштагандыгына токтолот. Ушундай саясий жагдайлар ар бир адабий чыгармалардан социалисттик коомго коркунучтуу идеяларды издеп, акын-жазуучулардын ншнн алган мезгилдерди кез жаздымда да калтырууга болбойт. Кыргыз адабиятынын тарыхы —Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгы менен башталып, 1924-жылдын 7-ноябрындагы —Эркин —Тоо газетасы менен уланып, кыргыз элине тиешелнн байыркы жана орто кылымдардагы адабий мурастар тгнл, кыргыз элинин кол жазма адабиятынын өкндөрн Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Нурмолдо, Алдаш Молдо, Багыш Молдо сыяктуу акындарыбыздын чыгармачылыгына бир беткей кез караштан баа берилип, чыгармалардын өзөгнндөгн адам менен коомдун, адам менен жаратылыштын байланышынан жаралган гумандуулук ойлор жокко чыгарылган. Жогорудагыдай маанидеги кез караштар кыргыз элинин байыркы мурастарына, тарыхына жана маданиятына кайрылууда кыргыз адабий изилдөөчнлөрн сактыкка өтншнп, керт баштын да коопсуздугун эске алышып, мезгилдин саясатына ылайыкталган орус элинин таасиринен улам гана кыргыз элинин жазма адабиятына жол ачылды деген калпыс ойдун жетегинде калышат . Мындай адабият менен маданияттагы саясий кырдаалдар кыргыз адабиятынын тарыхы байыркы орток тнрк жазма мурастарынан гана эмес, 19- кылымдын экинчи жарымындагы жазма адабиятынан да кур жалак калган. Академик А.Эркебаев кыргыз элинин революцияга чейинки адабий мурастарынын өнөгнш жолдорун, тагдыры менен абалын, жанрдык составы менен структурасын тарыхый-филологиялык жактан так изилденбей жаткандыгын жана кыргыз эли менен тектеш элдерде (казак, өзбек, тажик, тнркмөн) бул багыттагы маселелер эбак изилдөөгө алынып, өз адабияттарынын тарыхын байыркы адабий мурастардан баштаган кеп томдуу эмгектерди жаратышкандарына токтолуп келип : — ...биз кыргыз фольклору менен адабиятынын бар болгону бир томдук —очерттери || (1943, 1960, 1973) жана тарыхы (1970) менен тим болуп келатабыз||,-дейт [13.4.]. Кыргыз жазма адабиятынын пайда болуу, калыптануу мезгили, бнөгннн кнндөгн өнөгнн процессин илимий теориялык жактан жалпылап чыгуу маселесине кайрылып, С.Жигитов 20-50-жылдардагы —Ырлар жана жылдар||, кийинчирээк ушул эле эмгектин негизги мазмунун камтыган —Жазма адабиятыбыз жана фольклор||(-Ф., 1976.) жана —20-жылдардагы кыргыз адабияты ||(-Ф., 1984.) деп аталган эмгектерин жазат. Бирок тилекке каршы, аталган эмгектерде да өткөндөгн адабий мурастарыбыз тууралуу маалыматтар сөзгө алынган эмес. Бул тууралуу С.Жигитовдун чыгармачылыгын изилдөөгө алган адабий сынчы К.Даутов да төмөндөгндөй белгилеп өтөт. —Дагы бир башка маанидеги өкснк бар. Адабияттын бнөгндөй бир тилкеси изилдөө объектисинен тншнп калган. Жазма профессионал адабиятыбыздын генезисин карап жатып, 1918-жылдан 24-жылга чейинки жазма адабиятыбызды (казак, татар тилдеринде чыккан С.Карачев, К.Тыныстанов, К.Баялинов ж.б.ырлары) айкын кеп сөзгө албай, алардын кайсы поэзияга, кайсы адабиятка тиешелнн экендиги тууралуу маселенин башын ачпай, С.Жигитовдун өзн - мурдагы адабиятчылардын кемчил жолун кайталап басып өтншн. Алдыда сөзснз каралууга тийиш|| [3.308.]. Дагы адабий сынчыларыбыздын бири - Ш.Нмөталиев да социалисттик коомдун өзгөчөлнктөрнн сыпаттап келип, мындай турмушту көркөм чагылдыруу кыргыз адабиятынын тарыхынын мазмуну экендигине

кайрылып: —Мына ушундай аябагандай зор тарыхый мезгилдеги кыргыз адабияты, башкача айтканда, 1924-жылга чейинки кыргыз адабияты оозеки массалык түрдө болду. Кыргыз элинин мурдагы шартына байланыштуу анын жазма адабияты болбогондугу белгилүү. Бирок жазма адабияты болбогону менен бай оозеки адабияты бар болучу [12.10.], —деп, кыргыз элинин байыркы жазма булактары тууралуу кеп учугун да тартпайт. Демек, кыргыз адабият таануусундагы мындай өкүмкө жагдайлар бир гана адабиятчыга эмес, жалпыга мүнөздүн көрүнүш болуп, —панисламчыл жана —пантүркчүл деген кооптуу түшүнүктөр бир топ кыргыз адабий сынчыларын да чоочутуп, Улуу Октябрь Социалисттик революциясына чейинки адабий мурастарга кайрылуу мүмкүнчүлүгүн токтоп келген экен. Адабий сынчы К.Асаналиевдин адабияттын өнүгүү процессине карата айтылган оюнда: «... бул кандайдыр бир жеке адамдардын карасантайлыгынан эмес, (андайлардын болгондугуна карабастан), мунун эң негизги себеби, баарынан мурда, авторитардык бийликтин учурунда калыптанган жана тутанып кичине кирген дегеле адабий мураска, бөтөнчө улуттук көрүнүштөргө карата болгон бир беткей саясатташкан кез карашка, демагогиялык системага, ар кимдин жекече ойлоону касиет-сапатын, жеке чыгармачылык мамилесин барган сайын мөкөтүп, бара-бара тыптып жоготууга багыт алган догматтык философияга барып такалат [2.4.], — деп, адабий мурастарга гана эмес, бүтүндөй эл өткөн тарыхынан, эне тилинен ажырап калуу коркунучуна жетип, руханий жакырчылыкка кабылган мезгилдин катаалдыгын реалдуулук менен мүнөздөп өтөт.

Акыры мезгилдин саясатын артка таштап, орток түрк жазма эстеликтерин изилдөөдө, кыргыз жазма адабиятын тарыхын 1924-жылдагы А.Токомбаевдин —Октябрдын келген кезинен эмес, байыркы орток түрк жазма эстеликтеринен баштоо керектиги тууралуу ой айтуу маселеси адабий сынчы К.Артыкбаевдин калемине таандык. Ал 1967-жылдагы —Орто кылымдагы адабий эстеликтерибизди нйрөөнүн маселесине карата [1.274-292.] деген

макаласында: —Кыргыз элинин өткөндөгү жазма адабий мурастарын эске алган кезде биздин көңүлүнө чордонунда эң биринчи иретте Махмуд Кашкаринин —Түрк сөздөр жыйнагы менен Баласагындык Жусуптун —Кут табуу билими турууга тийиш, —деп, башка түрк элдери эбак эле адабиятына жана тарыхына киргизишип алышкандарына токтолот. Бирок ошол кезде бул адабий мурастар кыргыздарга эч тиешеси жоктой караган кез караштар басма сөздөрдө басымдуулук кылып, адабиятчыны бир топ бушайманга салган. К.Артыкбаев ал мурастар кыргыз элине да тиешелүү экендигин далилдөөгө далалат кылып, кыргыз эли тууралуу жазылган тарыхый эмгектердин мисалында тастыктаган. Мисалы, А.Н.Бернштамдын —К вопросу о происхождении киргизского народа (—Советская этнография, 1955, №2.), —О появлении киргизов на Тянь-Шане в 9-10- в.в. (—Советская востоковедение, 1956, №4.) жана тарыхчы К.И.Петровдун —К истории движения киргизов на Тянь-Шань и их взаимоотношения с ойротами в 13-15-вв (Фрунзе, 1961.), —Очерк происхождения киргизского народа (—Фрунзе, 1963.) жана Ө. Караевдин —Арабские и персидские источники 9-12-вв. о киргизах и Киргизии (т.и.к., изденип алуу үчүн жазылган дисс. —М., 1963, 14-б.) ж.б. тарыхый эмгектеринен кепке тартып, кыргыз элине да байыркы орток түрк адабий мурастары тиешелүү экендигин ишенимдүү далилдеген. Жусуп Баласагындын чыгармаларына адабий талдоо жүргүзүп, макаласынын аягында: —Демек, ал эстеликтерди нйрөөнүн жагын илимий мекемелердин атайын иш пландарына киргизип, тезинен которууга жана изилдөөгө киришүүдө турат, —

деп жыйынтык кылат. Тилекке каршы, бул кѳгѳрнлгѳн маселе ѳз убагында коомчулук тарабынан эч кѳнлгѳ алынган эмес.

Ушундай маанайдагы К.Артыкбаевдин 1967-жылдагы байыркы орток мурастарга карата макалаларынын жазылышына боордош тнрк элдеринин байыркы орток тнрк жазма эстеликтерине карата кѳз караштары жана иш аракеттери негиз болгон. Мисалы, 1965-жылы казактардын —Жазушы|| деген басмасынан —Нч кылым ырдайт|| (18-20-к.ч.) деген жыйнагы чыгарылган. Бул жыйнактын мазмунунан социалисттик коомдун атеисттик идеологиясына дал келбеген диний мазмундагы ырлар бар экендигине карабастан, мындай тншнн нктѳрдн улуттук днйнѳтаанымдын критерийинде карашып, чыгармалардын элдннлгннѳ басым коюлат. Керек болсо, казак адабиятынын тарыхын 18-кылымдан эмес, андан да байыркылыгына токтолушуп, байыркы тнрк жана чагатай тилдериндеги адабий эстеликтер жалпы тнрк элдерине тиешелнн орток мурастар экендиги тууралуу ойлорун ортого салышат. Казак адабиятчысы Б.Кенжебаевдин: —... жогоруда аталган жазуу-сызууларды, жазма адабият нускаларын, адабий чыгармаларды, жазуучулар менен илимпоздорду азербайжан менен тнркмѳн да, кыргыз менен каракалпак да, казак менен ѳзбек да ѳз адабиятыбыз деп ээлик кылууга, адабият тарыхына киргизннѳ акылары бар, ошондой кылууга милдеттнн да!! [5.18.],-деген пикири бир топ окумуштууларды жандандырат. Мисалы, —Талаштан тактык жаралат|| деген теманын астында 1967-жылы —Кыргызстан маданияты|| газетасына байыркы адабий мурастарга (Жусуп Баласагын, Махмуд Кашкари ж.б.) карата талкуу жнрѳт. Бул талкууга алгачкылардан болуп, адабий сынчы К.Артыкбаев —Адабиятыбыздын алгачкы башатына кѳз чаптырсак...|| (1-январь, 1967-жыл) [4.163.] деген макаласы жарыяланат. Бул макаласында автор Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашкаринын чыгармаларынын тилине, табиятына жана кыргыз элине тиешелнн адабий мурас экендигине басым коюп, —...бир кездеги Европа элдеринин адабий тили латын тили болгон сыяктуу, тнрк, чагатай тилдери да ѳз учурунда Орто Азия, Казакстанды мекендеген элдердин орток адабий тили болгон. Муну биз Махмуд Кашкаринын сѳзднннѳн же Жусуп Баласагындын дастанынын тилинен, мазмунунан ачык байкайбыз. Бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар нчнн казак, ѳзбек, уйгур элдери сыяктуу эле тншнннктнн жана фонетикалык, морфологиялык,

синтаксистик, лексикалык жактан азыркы кыргыз тилине да ѳтѳ жакын турат||, - деп,

С.Е.Маловдун —Байыркы тнрк жазууларынын эстеликтери|| (М-Л.,1951),

Б.Юнусалиевдин

—Кыргыз лексикологиясы|| (Фрунзе, 1959) деген монографиясы, Н.Асаналиев жана

К.Ашыралиевдин —Кутадгу билиг|| эстелигинини тилдик ѳзгѳчѳлнктѳрн|| (Фрунзе,1965) деген

эмгектери менен таанышкан адамдарга ачык тншнннктнн боло тургандыгын айткан.

Ошондой эле Баласагын шаары азыркы кыргыз жергесиндеги Токмок шаары экендигин,

демек, —Кутадгу билигдин|| автору ушул шаарда туулгандыгын белгилеп, бул чыгарманын

варианттары, алардын кайсы шаарларда сакталып тургандыгы тууралуу кеп кылат.

Дастандын мазмунундагы жалпы адамзатка мүнөздүн төмөндөгүдөй дидактикалык
ойлорду

камтыган ыр саптарынан которуп, сунуштайт.

Бактыңа душман болбой таза сакта,

Орунсуз жаман сөздүн эч кимге айтпа.

Акыл сөз жана мыкты эмгек менен,

Эстелик калтырасың ыңгыс, терең.

Жатсаң да топуракта жарык көрбөй,

Эл жаттап акыл сөзүң калат ылбөй.

...Арзыган адам деген атка, Адам.

Байлыкка намыс-арды сатпа, Адам.

Кордосоң байлыкка бнт жан дүйнөңдү,

Ал соёт ыңгыс жаап жок кннөңн.

Дүйнө азыркыдай турат жолдо

Байкатпай жергемнштөй чырмайт торго.

Андан соң илим сенден алыс калат,

Анткени тор ыңгыс камап салат...

Ошондой эле К.Артыкбаев Жусуп Баласагындын —Кутадгу билиг| чыгармасындай эле даражада Махмуд Кашкаринин —Түрк сөздөр жыйнагынын| да кыргыз элине тиешелүү байыркы мурастардын бири экендигин ырастап, андагы жалпы түрк элдерине таандык турмуш - тиричилик белгилерди, жыл эсептөө системасына ылайык он эки түрлүн айбандардын аттары берилгенин, айрым согуш тарыхтары жана —Сөздүктүн| адабий маанисине токтолуп, мазмунундагы дидактикалык чыгармалардан мисал келтирет. Мисалы: —Тайган ыңгыригин тилкн севмас| (—Тайган кнлнннн тнлкн снйбөс|), —Кнч алдын кирсе, тору тнннлнктөн чыкар| (—Зулум эшиктен кирсе, ырыс тннднктөн чыгар|), —Хан ышы болса, катун ышы калыр| (—Хандын иши чыкса, катындын иши калар|, —Кокка сагурса, ыңга тншнр| (—Көккө тнкнрсө, көзгө тншөп|), —Кош кылыш кыга сыгмас| (—Кош кылыч кыга сыйбас|) ж.б. Макаласынын аягында К.Артыкбаев орток түрк адабий мурастары тууралуу ойлорун жыйынтыктап, —Казак адабиятынын тарыхы| (1966), —Өзбек адабиятынын тарыхы| (1959) байыркы орток түрк жазма эстеликтерден башталарына токтолуп : —... Албетте, ошол эле —Кутадгу билигден | кээ бирөөлөр талап кылган таза идеалдуулукту, чаташсыз көз

караштарды дайыма эле жолуктура албайбыз. Жогоруда эскерткен акыл-насааттар, философиялык ойлор менен бирге, анда да диндик тншнннктөр, жакшы падыша жөнндөгн жаңылыш утопия кездешпей койбойт. Ошого карабастан ал мурасты тартынбастан эле жазма адабий мурастарыбыздын ыңгыс бир мыкты көрнннш катары адабиятыбыздын тарыхына киргизип нйрөнннгө болот|, -деп аяктайт.

Жусуп Баласагындын —Кутадгу билиги| менен Махмуд Кашкаринин —Түрк сөздөр жыйнагы| тууралуу жазылган бул макала ыңгыс кезегинде туура кабыл алынбай, бир топ карама-каршы пикирлердин талкуусуна кабылат. Айтсак, Э.Абдулдаев ошол эле газетага (10-февраль,

1967-жыл.) —Орток адабий мурас маселеси тууралуу деген макаласын [4.170.] жарыялап, анда К.Артыкбаевдин макаласындагы негизги негиз маселеге макул эместигине токтолот. **Биринчиден**, жогорудагы адабий мурастардын тилине байланыштуу маселелерге токтолуп : —Эгерде К.Артыкбаев 11-кылымдагы Баласагундук Юсуптун —Кутадгу билиги (бул 1069-жылы жазылган) жана андан беш жылдан кийин пайда болгон Махмуд Кашкаринин —Дивани лугат ат-түрк деп аталган сөздүктүн чагатай тилинде (тактап айтканда, эски өзбек адабий тилинде жазылган деп ойлогон болсо, анда автор чоң жаңылышат. Анткени эски өзбек адабий тили (муну К.Артыкбаев эски терминология боюнча —чагатай тили деп атап жүрөт) жогорку аталган эки эстеликтин доорунан бир нече кылым кийинки мезгилге -14-16-кылымдарга туура келген адабий тил экендиги белгилүү. Демек, бул тил 11 -кылымдагы —Кутадгу билиги дастаны менен Махмуд Кашкаринин сөздүктүн тили боло албаса керек.

...**Экинчиден**, автор өзгөчө белгилеп көрсөткөндөй, бул адабий мурастардын тили азыркы кыргыздар негизинен казак, өзбек, уйгур элдери сыяктуу эле түшүнүктүү. Автор бул оюн далилдеш негизин өз, ай, кой, тай, кымыш, угут, кан, алп, тап, чап ж.б.у. сыяктуу сөздөрдүн ушул калыбында, ушул маанисинде —Кутадгу билигден кездештиребиз деп жазат. К.Артыкбаевдин негизинен **аргументи** катарында жогорку аталган эстеликтерде берилген ар кандай этнографиялык фактылар, макал-лакаптар пайдаланылган. Алардын баарынан тең ошол кездеги Орто Азия, Казакстан аймагында жашаган түрк элдеринин турмушун көрөбүз дейт. Автор эч кандай кыргыздар тууралуу тарыхый даректер жок туруп, жогорудагы адабий мурастарды атоого болобу деген суроонун тегерегинде кеп кылып, фактылык материал катарында **Узбек ССРинин тарыхынын 1-томундагы** проф. Ю.А.Якубовскийдин караханиддер мамлекетинин составына карлуктар, чигилдер, ягмалар, аргулар сыяктуу уруулар киргендигин белгиленгендигин, бирок кыргыздар тууралуу маалымат жок десе, проф. В.В.Решетовдун (—Узбекский язык ч.1. Ташкент, 1959, С.34.) Караханиддердин уруулук союзундагы башкы роль уйгурларга да таандык болгон деп болжолдойт дейт.

Жогоруда белгиленген адабияттардын мазмунуна кыргыздар тууралык маалыматтарды эмнеге басым коюп, жазыш керек эле да, автор эмнеге белгиленген адабияттарга гана таянуу менен жыйынтык чыгарыш керек эле. Жусуп Баласагын —Кутадгу билиги чыгармасында эч ким талашка түшпөй турган : —Сен негизинен түркчө ырлар тартуу кылдым, Окуурда мага арнап дуба кылгың , деп айтса, байыркы түрк элдеринин ичинен тарыхта атыбыз биринчилерден болуп чагылдырылса, тарых тастыктагандай түрк мамлекетинин курамындагы бийлик талашкан ак сөз элдердин биринен болсок, орток түрк тилинде жазылган адабий мурастардан эмнеге баш тартуу керек эле. Тескерисинче, өзбектерден эбак байыркы эл болгонун өзбектердин тарыхтарынан эмес, дүйнөлүк илимий булактар менен далилдөө керек эле. Ошондой эле илимий чөйрөдө —Кутадгу билигдин уйгур жазмасындагы вариантына карап, конкреттүү уйгур улутуна тиешелүү деген калпыс көз карашты негиз кылуунун зарылдыгы жок эле. Анткени бул чыгармага жыйырма жылдай өмүрүн арнаган түрколог окумуштуу В.В.Радлов изилдөөсүнүн аягында: — 1891-жылы мен Г.Вамбердин көз карашы менен макул болуп, —Кутадгу билиги байыркы уйгур тилинде жазылган деген пикирде элем. —Кутадгу билигди уйгур деген бир дагы сөз кездешпейт. Менин —Кутадгу билиги уйгур тилинде эмес деген пикирге келишиме дагы бир нерсе, өз эне тилинде китеп экендигин көрсөткөн автордун сөзү негиз болуп турат [9.№4.], - деген аргументи менен жогорудагыдай талаш пикирлерге чекит койсо, ал эми С.Е.Малов —Кутадгу билигдин тили – уйгур тили деген түшүнүктөргө карата токтолуп :

—...Кутадгу билигди автор биринчи араб алфавитинде жазган, андан соң, уйгур тамгасына которулган [8.451.],-деген пикирин билдирет. Бирок Э.Абдулдаев буга чейинки С.Е.Маловдун —...эски уйгур тилинде жазылган жана ʻэзг да уйгурлардын эң эски эстелигинен болот, - деген сөзүн ʻэз оюн бышыктоо нчнн келтирип кетет. Жогорудагыдай бир эле чыгармага мезгилдин ʻтншн менен мурдагы кʻэз караштар ʻэзгʻрннлʻргʻ учурап, алымча-кошумча фактылык мисалдарга таянуу менен бири-бирин толуктаган же бирин-бири жокко чыгарган айрым учурлар боло тургандыгы аксиома. Диалектиканын мыйзамын эске алба стан, жогорудагы макаланын автору: —...Эгерде К.Артыкбаев 11-кылымдагы Баласагун Юсуптун —Кутадгу билиг (бул 1069-жылы жазылган) жана андан беш жылча кийин пайда болгон Махмуд Кашкаринин —Дивани лугат ат-тнрк деп аталган сʻзгдгн чагатай тилинде (тактап айтканда, эски ʻэзбек тилинде) жазылган деген ойдо болсо, анда автор чоң жаңылышат,-дейт [4.171.]. Албетте, мындай жыйынтык байыркы тнрк элдеринин, анын катарында кыргыз элинин байыркы тарыхын саясатка аралаштырбай тереңден изилдʻдʻ гана реалдуулук ʻэзгʻн ʻэзг жаралмак эле.

К.Артыкбаев кийинки —Маалыматтарга таянганда (31-март, 1967-жыл) деген макаласында мындайча тактаган: —Тнрк, чагатай тилдери дегенде мен тнрк, чагатай деген эки башка доорлордо кызмат кылгандыгын эске тутам. Мисалы, менде: —Махмуд Кашкаринин 11-кылымда тнзгʻн —Диани лугат ат-тнрк деген китеби, чагатай тилинде жазылган адабий эстеликтерди ... деп ажыратылып кʻрсʻтнлгʻн. Муну албетте, Махмуд Кашкари чагатай тилинде жазган деп эч ким тншннʻ койбойт [4.191.], -жооп кылат. Ошондой эле

Э.Абдулдаев бул макаласында азыркы Токмок шаары 11-12-кылымдарда Баласагын деп аталып, Карахандар борбору болгондугун да жокко чыгарып, илгерки Баласагын шаарынын так орду кайсы жер экендигин илим азырынча далилдей элек деген пикирине токтолуп, тарыхчы ʻ.Караев, К.Артыкбаев менен Э.Абдулдаевдин макалаларына анализ жнргнзп, Орто Азиядагы тнрк элдеринин, анын ичинде кыргыз элдеринин жайгашкан жерлерин тактоодо тарыхый фактылык мисалдарга таянуу менен тастыктаган. К.Артыкбаевдин 11 - кылымда кыргыздар Тянь- Шанда жашаган деген оюн туура кʻрнп, ага каршы Э.Абдулдаев Тянь-Шань тоолорунда жашаган элдерди бириктирген караханиддер мамлекетинин (10 -11-к.) составында кыргыз болгон эмес деген пикирине каршы тарыхый даректерден мисалга тартат. Мисалы:—Мындай жазма эстеликтердин биринде кыргыздар Тянь-Шань тоолорунда уйгурлар менен салгылашкандыгы, ал эми 843-жылы Куча, Бешбалыкка чабуул жасагандыгы жана ал шаарлар менен кошо беш аймакты басып алгандыгы жʻннндʻ айтылат (Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын тнркология бʻлнмннн кол жазмасы, 131, 217-б.); Араб географтары аль-Истахри жана Ибн Хаукалдын (10-к.) жазгандыгына караганда, кыргыздар кымак, карлук, тогуз гуз жана хахлажия уруулары менен чектеш жашаган. ...10-кылымда Орто Азиянын жана Тянь-Шандын гана аймагында жашагандыгы айтылган. Аль-Истахринин китебинде Кыргыздардын Фергана, Илак, Шельджи жана Лабандын чыгыш жагындагы тоолордо жашагандыгы жʻннндʻ да баяндалат (Аль- Истахри. —Китаб масалик аль-мамалик, Лейден, 1870, 286-б., Ибн Хаукал. —Китаб алмасалик ва-лмамалик, Лейден, 1872, 335, 391-б.); Ал эми Лабан деген ат азыркы Кемин тоосунда 9-10-кылымдарда жашаган карлуктардын бир уруусунун ысмы болгон (Истории Киргизии, 1-том, - Фрунзе, 1956, Ст.111.); 10-кылымда жашаган белгисиз автордун (—Худуд аль-алам, Лондон, 1937, параграф 15, 16.) маалыматы боюнча кыргыздар чигил жана тухсы уруулары менен коңшу жашагандыгы баяндалат,-деп, ж.б. тарыхый маалыматтарды айтып, 9-10-кылымдарда Чнй, Ысык-Кʻл жана Тянь- Шань тоолорунда жашагандыгына токтолот. Демек, Жусуп

Баласагындын жана Махмуд Кашкаринин азыркы кыргыз жергесинде жашап өткөндүгүнөн гана кыргыздарга да таандык деп айта берүүдө эмес, кеп, эки адабий мурастын мазмунуна карап, андагы тарыхый жана маданий маалыматтар, байыркы дүйнө таанымдары бизге тааныш, жакын болгондугуна маани берип Ө.Караев: —...Э.Абдулдаевдин пикирин убактысынча колдоп, кыргыздар М.Кашкаринин доорунда Тянь-Шань тоолорунда жашаган эмес деп эсептеген кнндө да, баары бир 11-кылымда Кыргызстандын аймагында жашаган, М.Кашкари өзүн жашап кеткен кеп сандаган түрк уруулары кийинчирээк кыргыз элинин составына кошулгандыгын эч ким жокко чыгара албайт, - дейт (10-март, 1967-жыл.) [4.181.]. Ошентип, —Кыргызстан маданияты газетасынын кийинки сандарына орток түрк адабий мурастары – Жусуп Баласагындын —Кутадгу билиг дастаны жана Махмуд Кашкаринин —Дивани лугат ат-түрк сөздүгү кыргыздарга да тиешелүү деген К.Артыкбаевдин кез карашын колдогон Ө.Караевдин —Тарыхый кабарлар менен таанышканда, Т.Сыдыкбековдун —Ата мурасы жөнүндө сөз, Ж.Таштемировдун —Орток мурас жөнүндөгү ойлор, З.Белековдун —Махмуд Кашкари кыргыздар жөнүндө макалалары жарыяланат. Ал эми бул орток адабий мурастар кыргыздарга тиешеси жок деген кез караштагы Э.Абдулдаевдин пикирин колдогон Б.Аманалиевдин —Талаш жемиштүн болсо, Т.Назаралиевдин —Талаштын предмети тагыраак болсо деген макалалары жарыяланат. Акыры бири – бирин танган мындай макалаларга редакция:... Дискуссияга катышкан авторлордун көпчилиги, натыйжада бир эле фактынын өзүнө бири - бирин жокко чыгаруучу тиништерге шарт түзүлдү, бир беткейликке жол берилди деген жыйынтыгын берип, ошондой эле В.И.Лениндин абсолюттук чындык жана салыштырма (чектелген) чындык тууралуу жоболорун эске салып, бул адабий мурастардын кайсы элге, кайсы маданиятка тиешелүү экендигин аныктап алуу милдети – абсолюттук чындык. Бирок дискуссияда колдо турган тарыхый материалдардын илимий жактан так иштелип чыкпагандыктан, абсолюттук чындык табылган жок деп, кийинки талкууларды токтотуп, али —чийки материал катары эсептеп, кийинки мезгилдеги улам жаңы тарыхый табылгаларга таянуу менен : —проблеманы илимий жактан изилдөөнүн эң туура методологиялык принциптерин табуунун жана аны практикада колдоно билүүнүн негизинде орток мурас маселесин нйрөөнүн жумуштарынын мындан ары да улантыла берилиши табигый нерсе (23-июнь. 1967-жыл.) [4.226.], - деп жыйынтык чыгарат. Мындай жыйынтыктарга карабастан К.Артыкбаев —Кыргызстан маданиятынын 1969-жылкы 22-январдагы санына —В.В.Радловдун —Кутадгу билигке акыркы сөзүн жөнүндө деген макаласын жарыялап токтойт. Арадан жыйырма жыл өткөндөн кийин 1987-жылдардан баштап, кайра куруу саясатынын шартында мурдагы социалисттик идеологиянын ордуна демократиялык принциптер кире баштап, байыркы тарыхка, адабиятка, маданиятка кайрылуунун оң жагдай шарты түзүлүп, филологиялык багыттагы ЖОЖдо —Байыркы кыргыз адабияты боюнча дарстар окулуп, айрым чыгармалары мектептин адабият сабагынын программаларынан орун алып, илимий макалалар, окуу программалары, окуу куралдары, окуу китептери жазыла баштайт.

Колдонулган адабияттар:

Артыкбаев К. Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликтерибиз жөнүндө. -Б.: —Адабият, 1991.

Асаналиев К. Башат. (Молдо Кылыч. Казалдар). -Ф.: —Адабият, 1991.

Даутов К. Доорлор чындыгы көркөм адабиятта. -Б.: —Улуу Тоолор, 2016.

Жусуп Баласагын жана Махмуд Кашкардын мурастары. –Б.: ОсОО —Полиглот, 1999.
Кенжебаев Б. Казак адебиети. –Алматы, 1966.
Кыргыз адабиятынын тарыхы. 6-том. -Б.: 2002.
Кыргыздар. –Б.: —Кыргызстан, 1991.1-к, 2-к.
Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменностью. –М-Л.: Изд: АНСССР, 1951.
Радлов В.В. —Куттуу билим жөнүндө акыркы сөз. –Ф.: // Кыргызстан маданияты. -
1964. -

№4.

Садыков А. Бирдиктин ный-бөлгөдө. –Ф.: —Кыргызстан, 1983.
Токомбаев А. Турмуш кызгын. –Ф.: —Кыргызстан, 1966.
Нмөталиев Ш. Өркөнн өскөн адабият. [Текст] / Ш.Нмөталиев. –Ф.: —Кыргызстан, 1968.
-

б.

Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско... . –Ф.: —Адабият, 1990.